

LBRIS

We know
Colecția ESEURI

Coordonator: ȘTEFAN BORBÉLY

Editor: MIRCEA PETEAN

Coperta: DINU VIRGIL

Imagina copertei: Pieter Bruegel cel Bătrân, *Țara Cocagne*

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

MOCANU, SORIN

Dimensiunea comportamentală a sărbătoreșcului /

Sorin Mocanu. – Florești: Limes, 2022

ISBN 978-606-799-558-9

821.135.1.09

© Editura Limes, pentru prezenta ediție

Str. Castanilor, 3

407280 Florești – Cluj

Tel./fax: 0264/544109; 0723/194022

Email: edituralimes@yahoo.com

www.edituralimes.ro

Sorin Mocanu

DIMENSIUNEA
COMPORTAMENTALĂ
A SĂRBĂTOREȘCULUI

LIMES
2022

*Soției mele,
copiilor mei*

CUPRINS

INTRODUCERE	7
I. DIRECȚIILE CLASICE DE CERCETARE ALE FENOMENULUI SĂRBĂTORESC	12
Direcția sociologică	14
Émile Durkheim	14
H. Hubert	54
Direcția sociologic-filosofică	63
Roger Caillois	63
Jean Duvignaud	95
Direcția antropologic filosofică	104
René Girard	104
Direcția psihanalitică	115
Sigmund Freud	115
Direcția teologică creștină	123
Vasile Băncilă	123
Josef Pieper	133
Creștinii și sărbătorile păgâne	139
Direcția fenomenologică și hermeneutică	161
Rudolf Otto	161
Mircea Eliade	165
II. PRACTICĂ COLECTIVĂ	182
Sărbătoarea esență. Modelul unic	184
Sărbătoarea existență. Construirea contrastelor	193
Instituirea diferenței	203
Genul mixt al sărbătorii	207
Ce se sărbătorește?	220
Cum se sărbătorește?	232
Sărbătoarea ca celebrare	236
Sărbătoarea ca perioadă interstițială	239
Dublul sărbătorii: celebrarea ideală vs. realizarea concretă	245
Funcția expresivă a sărbătorilor	253
Când dorințele devin realitate	257

Vârsta de Aur.....	259
Doar o adaptare filogenetică?.....	266
III. ELEMENTE FUNDAMENTALE ALE SĂRBĂTORII	284
Timpul sărbătoresc. Calendarul.....	286
Locul sărbătoresc.....	304
Un spațiu îmbelșugat	310
Comportamente tipice.....	319
Risipă și excese.....	319
A mânca mult și bun.....	352
A mânca cu plăcere.....	377
CONCLUZII.....	385
BIBLIOGRAFIE	389
INDICE DE NUME.....	404

INTRODUCERE

Lucrarea de față, *Dimensiunea comportamentală a sărbătorescului*, este varianta mai puțin fastidioasă a unei teze de doctorat care își propunea să identifice și să explice apariția și funcționarea componentelor esențiale ale unei manifestări culturale cu frecvență mare în existența umană, sărbătoarea. Aceste componente erau urmărite atât sub aspectul realității lor practice, cât și a reprezentării lor în imaginarul și în folclorul literar românesc, abordarea situându-se într-un spațiu interdisciplinar, făcând apel la metode caracteristice mai multor științe: antropologie, etnografie, sociologie, etologie, psihologie și estetică. Eclectismul metodologic se justifică prin poziția specială pe care o ocupă sărbătoarea și prin starea unică, categorie etico-estetică – sărbătorescul – pe care practicarea ei o produce; sărbătoarea valorizează existența umană, propunând un model comportamental și spiritual opus cotidianului.

Astăzi, ca și acum 15 ani, cuvântul sărbătoare este la fel de echivoc. El trimite la diferențe gândite în serii de opoziții: sărbătoare populară vs. sărbătoare oficială, sărbătoare religioasă vs. sărbătoare laică, sărbătoare citadină vs. sărbătoare rurală, sărbătoare publică vs. sărbătoare intimă, sărbătoarea adulților vs. sărbătoarea copiilor, participare vs. spectacol, liturghie vs. carnaval culminând cu cea fundamentală, respectiv, sărbătoare adevărată vs. sărbătoare falsă sau surogat. Aceste clivaje nu permit o tipologie clară a ceremoniilor festive și sunt problematice pentru că în practică, sărbătoarea este un amestec ce pare să vizeze împăcarea contrariilor! Există o abundență de sărbători în viața socială și tocmai de aceea credem că nu știm prea mult despre ele, preferând să deplângem dispariția lor – și mai ales a celei ideale, ce a fost reală într-o epocă primitivă -, în loc să participăm și să ne bucurăm de ele. Refuzăm să vedem pădurea reală din cauza copacilor imaginari pentru că nu reușim să identificăm un principiu de unitate, un sens unic, în multitudinea de sărbători la care participăm.

**I. DIRECȚIILE CLASICE DE CERCETARE
ALE FENOMENULUI SĂRBĂTORESC**

Émile Durkheim

Preocupat de elaborarea unei teorii generale a religiei, Émile Durkheim¹ descoperă fundamentele ultime ale oricărei religii analizând religiile totemice, în special aceea a aborigenilor din Australia – considerată de el cea mai arhaică și elementară formă existentă. Durkheim afirmă că reprezentările religioase sunt reprezentări colective, exprimând realități colective; sentimentul sacralului ia naștere prin participarea societății la o activitate colectivă, la ceremonie. Stările mentale caracteristice societății apar și sunt apoi întreținute și refăcute în cadrul grupului unit și reunit. Chiar dacă termenul *holism* nu aparține vocabularului durkheimian², prin proclamarea ireductibilității întregului social, a primatului structurilor precedând indivizii, Durkheim este inițiatorul holismului sociologic³: societatea este anterioară individului (nu a existat niciodată o situație în care individul să hotărască dacă să intre într-o colectivitate sau să realizeze împreună cu alți indivizi un contract de asociere), societatea este un întreg coerent ce se impune indivizilor ce o alcătuiesc, societatea este un întreg care nu este suma indivizilor ce o compun.

Durkheim nu a inventat sociologia (paternitatea cuvântului *sociologie* îi aparține lui Auguste Comte), în schimb, el a introdus raționalismul – care va conduce la pozitivism – și metoda experimentală în studiul faptelor sociale. Încă din 1895 (*Regulile metodei sociologice*), Durkheim definise faptul social ca lucru⁴ care

se opune ideii: ceea ce trebuie tratat pornind de la principiul că nu se știe absolut nimic despre el și nimic nu poate fi descoperit prin introspecție. Faptele sociale nu se pot confunda cu cele psihice, materia vieții sociale nu se poate explica prin stări ale conștiinței individuale, faptele sociale distingându-se prin acțiunea coercitivă pe care o exercită imperative asupra conștiințelor individuale și prin caracterul exterior în raport cu conștiințele individuale⁵; faptul social e independent în raport cu manifestările lui individuale și se generalizează pentru că este social, nu este social pentru că este general⁶. Durkheim delimitează ferm faptele sociale (maniere de acțiune, gândi, simți – exterioare individului și constrângătoare) de fenomenele organice și de cele psihice; ele se constituie într-o nouă specie, ce nu poate fi studiată nici de biologie, nici de psihologie.

Faptele trebuie grupate după caracteristicile lor exterioare comune care trebuie să fie cât mai obiective posibil, iar acest deziderat se poate realiza doar surprinzând faptele sociale separat de manifestările lor individuale, detașate de indivizii conștiinței care și le reprezintă. Faptele sociale nu sunt produsul voinței individului, dar o determină permanent din afară. Fiind lucruri, faptele sociale se recunosc prin faptul că nu pot fi modificate printr-un simplu decret al voinței, pentru a provoca o schimbare nu e suficient s-o dorești iar a

și imediat accesibile la cele mai puțin vizibile și mai profunde.”, în Émile Durkheim, *Regulile metodei sociologice*, traducere din limba franceză de Dan Lungu (Iași: Editura Polirom, 2002), p. 19.

C. Tarot remarcă folosirea, în definiția lui Durkheim, a sintagmei *ca lucruri*: „Regula fundamentală: tratarea faptelor sociale ca lucruri.” (Durkheim, *Regulile*, p. 48) care sugerează că ca faptele sociale nu sunt de fapt lucruri și că e greu de observat prin ce sunt totuși lucruri. A studia faptele sociale *ca lucruri* înseamnă a le studia *ca* realități necunoscute, înseamnă a reconstrui faptele și a opera fără prenoțiuni și fără prejudecăți. În Tarot, *De la Durkheim*, p.66.

⁵ „La fel, credinciosul a găsit de-a gata la nașterea sa credințele și practicile vieții sale religioase; dacă ele existau înaintea lui, înseamnă că acestea există în afara lui.” În Durkheim, *Regulile*, p 36.

⁶ „Este fapt social orice fel de a face, fixat sau nu, susceptibil să exercite asupra individului o constrângere exterioară; sau, mai mult, care este general pentru o întreaga societate dată, având în același timp o existență proprie, independentă de manifestările sale individuale.”, *Ibid.*, p.48.

¹ Émile Durkheim, *Formele elementare ale vieții religioase*, traducere de Magda Jeanrenaud și Silviu Lupescu, prefață de Gilles Ferreol (Iași: Polirom, 1995).

² Camille Tarot, *De la Durkheim la Mauss, inventarea simbolului*, traducere de Mihaela și Ion Zgărdău (Timișoara: Editura Amarcord, 2001), p. 61.

³ Gabriel Troc, *Postmodernismul în antropologia culturală*, (Iași: Polirom, 2006), p. 262.

⁴ „Dar ce este cu adevărat un lucru? Lucru este orice obiect al cunoașterii care nu este în mod natural pătruns prin inteligență, orice despre care noi nu ne putem face o noțiune adecvată printr-un simplu procedeu de analiză mintală, tot ceea ce spiritul nu poate ajunge să cunoască decât cu condiția de a ieși din sine însuși, pe calea observației și a experimentului, trecînd progresiv de la trăsăturile cele mai exterioare

cădea de acord că un fapt e bun nu înseamnă că acel fapt va apărea instantaneu. Durkheim critică caracterul finalist și utilitarist al explicațiilor date de Auguste Comte și Herbert Spencer: utilitatea unui fapt nu-i explică existența, cauza eficientă trebuie determinată independent de funcția faptului în chestiune. Și Comte și Spencer privesc faptele sociale ca pe niște combinații mentale justificate pe de o parte de tendința umană de a progresa, de a-și ameliora condiția, iar pe de altă parte de căutarea unei fericiri mai mari care ar putea rezulta din avantajele cooperării; adică, dorința de mai bine și nevoile ar putea scoate „din neant”⁷ lucrurile. Or, arată Durkheim, există și fapte care nu servesc, aparent, la nimic: fie nu sunt potrivite vreunui scop vital, fie și-au pierdut utilitatea și persistă doar în virtutea tradiției (jurământul de exemplu: la origine avea funcție de probă în instanță, acum e o formă solemnizată și impresionantă a depoziției). Cauzele existenței sunt independente de utilizările date; în termeni biologici: organul e independent de funcție; același organ poate servi unor scopuri diverse. Durkheim nu admite existența unei armonii divine prestabilite care să explice finalist ocurența tuturor tendințelor prezente în individ. Atunci când studiază problema diviziunii sociale a muncii, apărută pentru ca omul să poată continua să existe în cadrul noilor condiții externe (adică, suprapopularea), Durkheim teoretizează primatul diviziunii muncii: trebuie cu necesitate ca ea să fi început deja să existe pentru ca ulterior să fie constatată și resimțită ca necesară; orientarea către această direcție a instinctului de conservare

⁷ „(...) se așteaptă ca ele să se producă de la sine, imediat ce le gîndești, mai ales dacă le găsești utile. Și totuși, deoarece fiecare dintre ele este o forță superioară individului, fiindcă au o natură proprie, pentru a le da ființă, nu e suficient să o dorești, nici să o vrei. Mai sînt necesare forță capabile să producă această forță determinată, naturi capabile să producă această natură specială... Pentru a anima sufletul instituției familiale acolo unde el este inert, nu ajunge ca toată lumea să-i înțeleagă avantajele; trebuie să declanșăm direct cauzele care, doar ele, sînt susceptibile să-l anime. Pentru a da unui guvern autoritatea necesară, nu ajunge să-i înțelegi necesitatea; trebuie să te adresezi surselor de autoritate, adică să constitui tradiții, un spirit comun etc; pentru aceasta trebuie să te urci și mai sus în lanțul cauzelor și efectelor, pînă cînd găsești un punct în care acțiunea omului poate fi inserată eficace.”. *Ibid.*, pp. 130-131.

s-a făcut ca urmare a întîmpinării „cele mai mici rezistențe”⁸, în opoziție cu alte soluții posibile: emigrarea, sinuciderea, crima. Explicarea unui fenomen social necesită în primul rînd cercetarea cauzei eficiente care îl produce și funcția pe care o îndeplinește. În mod „natural”⁹, cauza fenomenului e căutată înainte de a-i determina efectele; dar efectul nu poate exista fără o cauză care la rîndul ei produce efectul: există o legătură reciprocă de solidaritate. Durkheim vede în metoda finalistă un reziduu al psihologiei: dacă societatea este un sistem de mijloace pe care indivizii conștienți le instituie în vederea unor scopuri, aceste scopuri nu pot fi decât pur individuale. Ideile și necesitățile indivizilor au determinat apariția societăților; aceasta este teoria lui Auguste Comte (*Curs de filosofie pozitivă*, 1830-1842 și *Discurs asupra spiritului pozitiv*, 1844) – fenomenul social este o simplă evoluție a umanității care trece prin trei stadii succesive de înțelegerea a lumii: stadiul teologic, stadiul metafizic, stadiul pozitiv, faptul dominant al vieții fiind progresul. Aceeași viziune evoluționistă¹⁰ se regăsește și la Herbert Spencer (*Principii de sociologie*, 1876-1896, *Individul împotriva statului*, 1844); autorul sintagmei „selecția celor mai apti” și a teoriei numite eronat „darwinismul social” (întrucât era adeptul lui Lamarck, crezând în ereditatea caracterelor dobîndite) vede societatea ca pe un organism viu ale cărei legi sunt similare celor biologice: societatea evoluează de

⁸ *Ibid.*, p. 133.

⁹ *Ibid.*, p. 145.

¹⁰ E meritul lui Claude Lévi-Strauss (*Antropologie structurală*, traducere de I. Pecher, prefață de Ion Aluș, București: Editura politică, 1978) de a fi observat că evoluționismul social îl precede pe cel biologic; evoluționismul antropologic nu este o prelungire a darwinismului. Evoluționismul social și cel cultural au servit ca model pentru biologi pentru că aceștia din urmă au avut nevoie de un fundament teoretic al transformării și progresului.

C. Tarot (Tarot, *De la Durkheim*, p. 129) citează formularea sintetică a evoluționismului lui H. Spencer: „Această lege a progresului organic [...] este legea oricărui progres. Fie că e vorba despre dezvoltarea pămîntului, despre dezvoltarea vieții pe suprafața lui, despre dezvoltarea societății, a guvernării, a industriei, comerțului, limbajului, a literaturii, științei, artei, fondul constă întotdeauna în aceeași evoluție dinspre simplu spre complex, prin diferențieri succesive.”

la un stadiu primitiv omogen la un stadiu elaborat heterogen, de la simplu la complex. Adept al contractualismului, ca și John Locke, Herbert Spencer elaborează teza principiului libertății egale: fiecare om are libertatea de a face tot ceea ce dorește, cu condiția de a nu prejudicia libertatea egală a altui om. Această libertate a drepturilor intră în contradicție cu instituțiile sociale și mai ales cu statul: modul operator al statului este violența; el folosește forța răului pentru a corecta răul și sfârșește prin a se contamina de obiectele asupra cărora acționează și de mijloacele cu care acționează.

Or, dacă trăsătura fundamentală a fenomenelor sociologice este puterea de a exercita o presiune asupra conștiințelor individuale, faptele sociale nu derivă din acestea și sociologia nu este un corolar al psihologiei. Faptele sociale pătrund forțat în conștiința individuală, ceea ce semnifică pentru Durkheim imposibilitatea ca ele să constituie o prelungire a ființei individuale ce s-ar întoarce agresiv asupra propriei surse (în condițiile în care autoreprimarea nu se confundă cu constrângerea socială: prima este centrifugă, cea de-a doua este centripetă). Semnul distinctiv al faptelor sociale este presiunea prin care societatea impune maniere de a gândi și a acționa, presiune exercitată prin autoritate. Societatea este sistemul format prin asocierea indivizilor, sistem ce prezintă o realitate specifică care nu este o sumă a realităților individuale; conștiințele individuale sunt asociate și combinate într-o manieră specifică, dând naștere unei noi ființe psihice. Această nouă ființă este grupul, iar faptul asocierii este prim și necesar, constituindu-se în sursa tuturor obligațiilor, inclusiv a celor ce par acceptate benevol.¹¹

Durkheim refuză argumentul caracterelor înnăscute: nu există un sentiment religios înnăscut, nu există gelozie sexuală înnăscută, nu există respect filial înnăscut și nu există un instinct al sociabilității la specia umană¹². Sociabilitatea se prezintă ca un produs al vieții

¹¹ Durkheim, *Regulile*, p. 144.

¹² Fidel teoriei sale anti-finaliste, Durkheim nu poate accepta prezența unui instinct de sociabilitate în conștiința umană așa cum nu acceptă existența unui instinct al progresului la Comte sau căutarea maximizării fericirii la Spencer. Existența unei tendințe interne care ar împinge umanitatea la progres este doar postulată; tendința

sociale organizate lent în filogenie, ca rezultat al adaptării la mediul extern. Cauza determinată a unui fapt social trebuie căutată printre faptele sociale anterioare, funcția unui fapt social este exclusiv socială: producerea de efecte utile social.

Teoriile clasice ale sfârșitului secolului al XIX-lea se revendică de la Thomas Hobbes (*Leviathan*, 1651) și Jean-Jacques Rousseau (*Contractul social*, 1762): între individ și societate există o ruptură: omul este în mod natural nesociabil și doritor de libertate (nu există un drept al celui mai puternic și nici un contract prin care un individ să consimtă să renunțe la propria libertate pentru a deveni sclav), doar cu forța poate fi silit să coabiteze – forța legii căreia i se supun toți. Viața socială ar fi deci o sumă de constrângeri, o formă artificială ce există doar pentru că o majoritate de indivizi o dorește și o impune celorlalți și care se poate modifica prin simpla dorință a majorității. E o înțelegere, un pact al unor vizionari devenit indispensabil pentru existența umanității.

Pentru Durkheim, constrângerea este caracteristică oricărui fapt social; individul se află în fața unei forțe care îl domină, dar această forță nu este artificială, rezultată dintr-o înțelegere contractuală, ci naturală și produsul necesar al unor cauze date. Individul se supune atunci când devine conștient de starea sa de dependență și de inferioritatea sa naturală. Viața socială este naturală, nu pentru că ea se găsește în individ, ci pentru că se naște direct din viața colectivă care este o natură *sui-generis*. Este o realitate *cu totul deosebită* ce se prezintă individului sub aspectul constrângerii, dar este o realitate ce îl depășește și este produsă spontan. Pentru a demonstra că un fenomen este cauza unui altuia – în viziune durkheimiană – trebuie folosită

internă e o construcție a spiritului conform efectelor ce i se atribuie a posteriori. Mai târziu, Marcel Mauss (*Eseu despre dar*, 1925) va vorbi despre un principiu de reciprocitate care subîntinde viața socială iar Claude-Lévi Strauss va spune că Mauss a fost primul etnolog care a văzut dincolo de observația empirică pentru a ajunge la realități profunde, adică a identificat invizibila reciprocitate care obligă la cele trei obligații: a da, a primi, a da înapoi și a înțelege că viața socială e condiționată de existența unor relații sociale. Claude Lévi-Strauss, *Introduction to the Work of Marcel Mauss*, translated by Felicity Baker, Routledge, London, 1987.

metoda comparativă (experimentul indirect): se compară cazurile în care cele două fenomene sunt simultan sau prezente, sau absente și prin verificarea variațiilor în combinații diferite de circumstanțe se dovedește dependența. Explicația sociologică constă exclusiv în stabilirea raporturilor de cauzalitate între fenomen și cauza sa sau între cauză și efectele sale¹³. Metoda sociologică este independentă de orice filosofie, e obiectivă și e dominată de ideea că faptele pe care le studiază sunt lucruri; mai precis, lucruri sociale. Sociologia este o știință exactă ce își propune studierea și explicarea realității care este omul; postulatul sociologului: nici o instituție nu se poate întemeia pe eroare sau minciună¹⁴ iar în spatele oricărui simbol se ascunde o realitate ce poate fi și trebuie decelată.

Studiind ideea de religie, cea mai simplă idee de religie, Durkheim analizează civilizațiile considerate primitive în epoca sa, interesat de caracterul lor uniform¹⁵: solidaritatea indivizilor care le compun este mecanică, diferențele și variațiile sunt reduse și totul e comun pentru toți. Interesul său primar este identificarea realității ascunse deocamdată care stă la baza instituției religioase, adevăratele motive, mascate de simbolurile care o figurează.

¹³ „Unui același efect îi corespunde întotdeauna o aceeași cauză.”, Durkheim, *Regulile*, p.171.

¹⁴ „Riturile cele mai barbare sau bizare, miturile cele mai stranii traduc o necesitate omenească, un aspect anume al vieții individuale sau sociale. Motivele pe care credinciosul și le oferă lui însuși drept justificare pot fi, și de cele mai multe ori chiar sunt, eronate. Dar adevăratele motive nu încetează să existe și treaba științei e să le descopere.”, în Durkheim, *Formele elementare*, p. 16.

¹⁵ Suntem încă în epoca în care studiul societăților așa zis primitive este alterat de prejudecăți: orice societate care nu are aparența celei occidentale, e considerată simplă. Prejudecățile sunt: simplismul (definit pe baza criteriilor tehnice), conformismul (prezumția unei solidarități mecanice a unor indivizi care împart aceleași valori, principii și comportamente), absența scrierii (oralitate a fost mereu considerate marca unei societăți neevoluate, considerându-se că achizițiile culturale se fac prin intermediul scrisului, care totalizează experiențele trecutului într-un text ce servește ulterior ca referință și adevăr), caracterul anistoric (absența istoriei – a celei scrise, adică adevărate – și aparenta încremenire a societății într-un continuu present etnografic; nimic nu se schimbă pentru că tradiția este riguros păstrată).

Religia este eminentamente socială, este aserțiunea lui Durkheim, reprezentările religioase sunt reprezentări colective, riturile sunt moduri de acțiune care se nasc în interiorul grupului și funcționează pentru a întreține sau reface anumite stări mentale ale grupului.

Cele dintâi reprezentări despre lume și sine ale acestor societăți primitive sunt religioase. Dar aceste societăți nu cunosc nici sentimentul misterului¹⁶ și nici al supranaturalului; teoriile lui Herbert Spencer și Max Müller, care caracterizează religiile prin supranatural, prin efortul de a înțelege ceea ce depășește realitatea, sunt contestate de Durkheim. Pentru primitivi, intervențiile zeilor nu erau miraculoase, nu erau manifestări ale unei lumi misterioase, ci „doar spectacole frumoase, rare sau teribile, subiecte de surpriză și de încântare”¹⁷ – nu există supranatural acolo unde nu există încă o ordine naturală a lucrurilor; supranaturalul nu se reduce la neprevăzut: noutatea face parte din natură iar decepțiile, așteptările înșelate, schimbările neașteptate sunt suficient de dese pentru a nu căpăta un caracter extraordinar. Religia nu explică neobișnuitul, ci obișnuitul – (inc locul oricărei științe sau viziuni despre lume¹⁸ (zeii nu au rol negativ, perturbator, ci pozitiv, de a întreține cursul obișnuit al vieții), iar misterul este o idee construită de om. Nici noțiunea de divinitate nu definește religia întrucât există religii fără zei: budismul fiind exemplul cel mai evident.

Durkheim abordează problema religiei schimbând perspectiva; religia este considerată un ansamblu dual de elemente, un sistem de credințe (opinii) și un sistem de titluri (modalități determinate de acțiune, acte fizice de credință). Caracteristica comună tuturor

¹⁶ *Ibid.*, p. 35.

¹⁷ *Ibid.*, p. 36.

¹⁸ „Căci concepțiile religioase au, înainte de toate, drept obiect nu exprimarea și explicarea a ceea ce este excepțional și anormal în lucruri, ci, din contra, ceea ce este în ele constant și obișnuit. Generalizând la extrem, zeii folosesc mult mai puțin la explicarea unor monstruoziități, bizarerii sau anomalii, cât la a explica funcționarea obișnuită a universului, mișcarea astrelor, succesiunea anotimpurilor, înnoirea anuală a vegetației, perpetuarea speciilor etc. Deci este o greșeală să considerăm că noțiunea de religioasă coincide cu cea de extraordinar și neprevăzut.” *Ibid.*, p. 38.